

ТЪРСЕНИЯТА И ЗАВОЕВАНИЯТА НА ЛИТЕРАТУРОВЕДА-МАРКСИСТ

Георги Димов

Когато историкът на националното ни интелектуално-духовно развитие ще иска да обгърне и изследва литературния живот през социалистическата епоха, пред погледа му неминуемо ще се открие личността на акад. Пантелей Зарев. Неговото име на литературовед е свързано с онай напрегната атмосфера непосредно след народната победа, когато и литературната ни теория, история и критика ведно с политическата, философската, научната, общокултурната, с цялата творческа мисъл, трябваше да се включи в решаване на историческите задачи, обусловени от новия социалистически етап в националното ни битие. И в този бурен обществен и духовен кипеж — напрегнат, изпълнен с драматични и героични сблъсъци — името на П. Зарев все по-често ще започне да се появява в ежедневния и периодичен печат под статии, третиращи твърде разностранни въпроси — ту някои моменти и страни на революционно-пролетарската ни литература, ту творчеството на големите ни писатели-реалисти, ту пък въпроси от естетически и методологически характер. Подобно на толкова много люде на интелектуално-творческата мисъл и неговата духовна енергия, изследователската му страст сякаш се отприщват, изявяват се с рядка интензивност.

И днес пред нас вече се откроява едно богато и разностранно дело, което говори красноречиво за търсенията и завоеванията на будната му, незнаеща покой мисъл, представлява значителен принос в развитието на българското марксистско-ленинско литературознание. Това дело привлича вниманието ни и с богатата си тематика и проблематика, и със своя граждански патос, и с марксистическата си устременост. То ни разкрива много страни от ония сложни и противоречиви процеси в художествената ни литература, литературна наука и критика, които съпътстваха общественото ни и духовно развитие през социалистическото ни четвъртстолетие, а ни подсказва и насоките на по-нататъшни дирения. Ако като непосредни свидетели на тия процеси ние невиняги сме съумявали да уловим цялото напрежение, неизбежните изпитания при осъществяването им, всеобхватното им съдържание, то когато те са намерили своеобразна проекция в дейността на една личност, посветила се изцяло на литературата, участваща с мисъл и дело в съзидаването на новата ни социалистическа литературна наука и култура, те ни стават сякаш по-разбираеми и непосредно осезаеми. Наистина, обглеждайки пътя, изминат от П. Зарев между книгите „Литературата като познание“ и „Панорама на българската литература“, ние се сродяваме твърде отблизо и непосредно със съдържанието и патоса на нашата съвременност, изпълнена с епични усилия за съзидаване на ново обществено и духовно битие, като се преодолява и продължава предишното, като се обособяват, утвърждават и развиват принципите на една нова социално-историческа и

философско-естетическа система, като се осъществява марксистко-ленинската теория в областта на цялостния духовен живот. Имаме възможност да почувствуваме усилията, изпитанията и завоеванията на литературоведа-марксист, обладан от благородния стремеж да бъде вдъхновен творец на съвременното ни литературознание, отдавайки му сили и изследователски пориви, размисли и прозрения, комунистическата си вяра.

Затова и акад. П. Зарев може да посрещне своята шейсетгодишнина с чувство на дълбоко удовлетворение от изминатия плодотворен път, от онова, което ни е дал като резултат на едно високо гражданско и научно съзнание. В негово лице литературознанието ни се домогна до нови хоризонти. Националното ни литературно развитие бе изследвано от нови аспекти, за да се открие още по-ярко и релефно диалектичната взаимообусловеност между народността и битие и художествената ни литература. Днес името на Зарев е органически свързано с цялостния ни литературен живот като един от неговите организатори и ревностни изследователи, като човек, живеещ най-непосредно с проблемите на националната ни литература в нейното историческо развитие и съвременно състояние.

Ако първата книга, посветена на Българското възраждане, писана още през 1939 г. и претърпяла няколко издания, има по-скоро историографски характер, то втората вече третира един от кардиналните проблеми на марксистическата естетика — литературата като познание (1945). Така още първите стъпки на литературоведа са обусловени от съзнание за необходимостта да бъдат изяснени някои от принципите на литературата като своеобразна форма на обществено познание и съзнание на основата на марксистко-ленинската теория на отражението, да се излезе срещу буржоазно-идеалистическите теории за изкуството. Отсега нататък Зарев ще се включва все по-активно в литературния живот, ще развива богата, разнообразна и плодотворна литературоведческа дейност, която заслужено му спечелва име на ревностен продължител на делото на Д. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов.

Тази негова дейност в много отношения свидетелствува и за литературоведческото мислене през социалистическите десетилетия, за етапите, през които минава, за изпитанията, търсенията и заблудите, за прозренията и завоеванията, съпътстващи литературното ни развитие. Встъпил на литературно-научното поприще в зората на новата социалистическа ера, която се открива пред народа ни, Зарев изцяло заживява с нейната динамика и потребности. Той е цял в своето време — и в първите години след революцията, когато в усилията за коренно социално-идейно обновление всичко се подхвърля на преоценка, за да се посочат и утвърдят някои основни начала на марксизма-ленинизма в областта на литературната теория и художествена практика, когато се разясняват азбучните истини на новото литературознание и яростно се критикуват буржоазните теории и рецидивите на идеалистическата методология, която се оказва твърде гъвкава и намираща не един път пролуки за изява. Той е все така активен и в обстановката, създадена след 1949 г., когато в борбата за по-нататъшно преустройство на духовно-интелектуалния живот догматизмът и вулгарният социологизъм взеха връх, когато започна безцеремонно да се декретира в тая толкова сложна област, да се провъзгласяват канони и произнасят безапелационни присъди, когато на литературния процес се погледна от някои твърде опростено и схематично, бяха отхвърлени или недооценени големи завоевания на националната ни художествена и научна мисъл. Платил известна дан на характерните за онова култовско време, изстрадал неговото догматично мислене и анатемосване, богатата творческа индивидуалност на Зарев се изявява най-вече в пролетно-обновителната атмосфера, създадена се у нас след историческия Априлски пленум. В настъпилото така жизнено необходимо идейно-естетическо разведряване дойде и логически неиз-

бегният прелом в цялостното мислене на писатели и критици, на литературни историци и теоретици. Сега именно Зарев сякаш пренамира себе си. Подхвърлил на критическа преоценка собствения си творчески път, той най-рано и пълно разбира повелите и тенденциите на новото време. Цялата си неизчерпаема енергия сега той посветява, за да осъзнае по-пълно, да утвърждава и развива истинските, изчистени от догматичните и социологични наслоения марксистко-ленински начала в художественото, историко-литературното, теоретико-критическото мислене и практика. Новите тенденции на естетическата и научна мисъл разгарят у него неутолима страст да промишлява над сложните проблеми на изкуството, да търси и анализира онова изконно, което определя неговата същност и действителната му сила. Сега той съглежда и широките хоризонти пред писатели и поети в поривите им да отразяват проблемите на деня, както и възможностите, които се откриват пред литературната история, теория и критика да осветляват литературния процес, да преосмислят художествените ценности, създавани през различни епохи с оглед потребностите на нашата съвременност. И ако за мнозина процесът на идейно-естетическото и методологическо съзряване бе по-продължителен и мъчителен, то в това отношение Зарев показва една вътрешна подготвеност. Затова така бързо и стремително се изяви като истински литературовед-новатор, както справедливо го нарече в една статия акад. Людмил Стоянов.

И наистина, в края на 50-те и началото на 60-те години Заревата изследователска и критическа мисъл все по-настойчиво и углъбено се насочва към нови области, към неосветлени или по-рядко докосвани проблеми. Специфичните страсти на литературата и литературната наука, пренебрегвани доскоро, задържат все по-трайно вниманието му. А тяхното осветляване позволи да бъдат почувствувани и разкрити непреходната народностна значимост и естетическа красота на писатели и творби, които бяха дамгосани с печата на догматичните постулати. Скоро Зарев се откри с една подчертана творческа смелост, отдели се значително от онези, с които бе встъпил на критическото поприще. У него намериха шастливото съчетание интересите на литературния критик и историка, на теоретика и естетика. А това се оказа особено плодотворно за поставяне и решаване на някои основни проблеми на литературознанието ни и на художествената литература в тяхното историческо развитие и съвременно състояние. Достатъчно е само да съпоставим онова, което Зарев пише до средата на 50-те години със създаденото през последното десетилетие, за да се открие плодотворният път, изминат от литературоведа-марксист, да се почувствуват неуморните му търсения и безспорните му завоевания. Разбира се, и книгата му „Българска литература“ (1949 и 1950), и статиите му за творчеството на Каравелов, Ботев, Вазов, Алеко Константинов, Елин Пелин, Смирненски и Вапцаров, както и работите му за редица съвременни творци, писани в периода 1946—1956 г., не са лишени от верни характеристики и оценки, изиграха несъмнена положителна роля на времето, в усилията за утвърждаване на марксистеска трактовка на литературните явления и отхвърляне на буржоазни концепции. Едва обаче книгите „Стил и художественост“ (1958), „Богатството на литературния процес и социалистическият реализъм“ (1960), „Класика и съвременност“ (1961), както и множеството му статии от критико-естетически и литературно-исторически въпроси от последните 10—12 години свидетелствуват за истинския ръст и размах на литературоведческото му мислене. Налице е една плодотворна еволюция и в теоретическо израстване, и в художествено-оценъчните му критерии, в концепциите му за общите и специфични закономерности на литературния процес, в трактовките му на националната класика, на съвременната ни литературна продукция. Несъмнено тая еволюция е показателна и за основните тенденции в развитието на литературознанието ни, за усилията да бъде разширен обсегът на неговата тематика и проблематика, за новите области, към които то все по-настъпателно се домогва.

В спор с буржоазната идеалистична и формалистична естетика и критика, както и с опростителството и схематизма, Зарев насочва погледа си не само към обективните социално-исторически, но и към субективните индивидуално-психологически предпоставки на литературата. Смело поставя въпроса за ролята на творческата индивидуалност, но не вече само в социално-класовите ѝ измерения, но и в нейната всеобхватност като интелектуално и емоционално същество, с народностните ѝ предразположения и психически строй, с нравствените ѝ идеи и културни пориви. Усилията да навлезе в специфичните области на художественото творчество му помагат да види и отхвърли превъплъщенията на социологизма и гносеологизма, както и на формалистично естетските и модернистични теории. Все по-настойчиво и категорично се откроява стремежът на Зарев към едно по-обемно по проблематика и мащаби литературоведческо мислене, към по-углубена естетико-психологическа трактовка на творческата индивидуалност и художествените явления. Осъзнал необходимостта да бъде преодоляно догматичното схващане за писателя като пропагандист само на социални идеи, за литературния процес като единен и праволинеен, Зарев се насочва към по-широко осмисляне на литературните феномени. Зае се да хвърли повече светлина върху редица естетически категории — художественост и идейност, народност и партийност, художествено направление и творчески метод, художествен стил и личен почерк, творческа свобода и художествено световъзприемане и т. н. Несъмнено, самото поставяне на тия въпроси, върху които тегнеха немалко предубеждения и опростителски наслоения, вече говори за по-цялостен подход към литературата, за усилия да се вникне в нейните различни компоненти, в богатството ѝ от социални, психологически, етични проблеми. А заниманията с една подобна проблематика изискваше очевидно и солидна философско-естетическа ерудираност и марксовска прозорливост.

Осъзнал сложността и противоречивостта на литературния процес, многообразните връзки между минало и настояще, непрекъсващата борба на преодоляване и продължаване, на отричане и възприемане в областта на художествените завоевания, Зарев се блазни от мисълта да посочи и осветли някои от координатите на художествената дейност. За тая цел той смята за необходимо да се надикне по-дълбоко в душевния свят и творческата лаборатория на писателя, да се види как той анализира и претворява различните човешки и исторически същности, за да създаде нова естетическа реалност. Все от такива съображения насочва изследователския си поглед и към един извънредно интересен и така малко изследван проблем — проблема за стила, за индивидуалното световъзприемане, компонентите, които участват при претворяване на житейски и духовни явления в естетически ценности. В това отношение книгата „Стил и художественост“ е наистина новаторско явление като пръв опит да се подхване една сложна, непроучвана материя, независимо от неизбежните непълноти, неизяснености, противоречиви съждения, които могат да бъдат съгледани в нея.

Не може да се отрече заслугата на Зарев, че той първи у нас заговори настойчиво за теорията на стила, на личния почерк и индивидуално светоусещане на писателя.

Трябва да се вникне в цялостния замисъл на книгата, в нейния теоретико-естетически и критически патос, за да се почувствува и новаторската същност на нейната проблематика, в значителната си част твърде рядко засягана или пренебрегвана. Затова и очевидно не всичко е могло да намери съответно широко осветление. Но в ония години вече самото подхващане на една подобна проблематика и широтата, с която тя се разглежда, свидетелства за търсещата мисъл на изследвача, за дръзновения, които не са могли да не доведат и до плодотворни резултати, макар и след по-нататъшни усилия в тая насока. Толкова повече, че Зарев е съзнавал, че без изясняването на тия специфични, но фундаментални въ-

проси не могат да бъдат разбрани много страни на художествената дейност, както и много от онова, което е свързано с нейната историко-литературна и критико-естетическа трактовка.

Широко мащабно и многообемно Зарев пристъпва към изясняване проблема за стила. В него той влага едно по-обхватно съдържание, третира го като основно звено за разкриване специфичната природа на изкуството, подчертава диалектичката му взаимоотношеност от художествеността и естетическото въздействие на творбата. „Немислими са големите художествени завоевания, надмогването на безидейността и пасивното отношение към живота, преодоляването на натурализма и схематизма, прекрачването през всички ония нееднакви слабости и ограничения, които задържат напредъка на литературата, без да се изясни в практиката проблемът за стила — и то за личния стил на художника. От богатството и съдържателността на личната възприемчивост — идейна и художествена, от неповторимостта на творческите открития зависи разрешаването и на голямата задача на художника: да обхване душите изцяло — със знанието за света, което ни дава, с „магическата“ сила на естетическото въздействие, което увлича и ни държи властно. Така проблемът за стила изпква като изискване за едно народно изкуство, подемащо се към нови цели“ — пише Зарев още в началните страници на книгата си „Стил и художественост“. Надмогвайки далеч традиционното гледище за стила само като езикова функционалност, той търси да разкрие неговите обективни и субективни моменти и страни — предпоставка да бъде обяснено и обществено-историческото, и емоционално-естетическото съдържание на литературата. Колкото и тези многообразни аспекти на стила да са само набелязани, Заревите постановки не губят своята значимост, те имат характер на „разузнаване“ на един непознат терен, могат да служат за изходно начало при създаване на една теория на стила. А това открива пред литературознанието ни нови области за дирения и завоевания.

В едно време, когато от различни страни се надигаха гласове срещу социалистическия реализъм и се полагаха усилия да бъде дискредитиран в неговата новаторска идейно-естетическа същност, Зарев посветява много сили, за да разкрие някои негови изконни черти и принципи. Така той ще подхване отново въпросите за партийността и творческата свобода — понятия, с които толкова много спекулираха буржоазните апологети и различните ревизионисти, разкрива националните особености на социалистическо-реалистическата литература, единството на националното и общочовешкото в нея, както и онази дълбока приемственост, която съществува между националните и общочовешките художествени традиции и литературата на нашата социалистическа епоха. Сега партийността в литературата идва от самата нейна същност, като „най-непосреден израз на творческата свобода у художника, чиято душевност е обладана от новото, от вярата в истината, от идеята за напредъка. Тъкмо художникът, осъзнал истинската необходимост, възприел я като свое верую, е истински свободен, съзнателно свободен в творческата си изява“. Но партийността в литературата се проявява изключително чрез художествения образ „като особена естетическа форма на действителност“ — подчертава Зарев. Като мирка и чувство за истината и за човешки значителното тя се доближава до народността на XIX в., но същевременно е и нещо ново, „изразявайки нарасналата субективна действителност в обществото“. Новите естетически принципи са във вътрешна връзка с предшестващия естетически опит, не стоят „настрана от пътя на световноисторическото развитие на изкуството“. Може би за пръв път тук въпросите на социалистическия реализъм намират една по-специфична трактовка със стремеж за преодоляване на общите съждения. Въз основа на националната и на някои явления в чуждата литература се набелязват особености на стила — и като преосмисляне на традицията, и като навлизане в нови естетически области. В по-

сетнешните си писания Зарев доуточнява и изяснява интересните си наблюдения и прозрения, като разширява и теоретическата аргументация и критическия анализ, идва и до по-цялостни концепции.

Търсенията на Зарев да види и осмисли по новому историко-литературния процес, националното ни наследство, за да се използва за съвременните ни духовни потребности всичко онова, което ни тласка към нравствено извисяване и ни доставя естетическа наслада, като някогашното се пречупи през съвременното ни виждане, се открояват и в книгата му „Богатството на литературния процес и социалистическият реализъм“. Критическият му преглед на онова, което е създадено в условията на социалистическа България по отношение проучването и осветляването на литературното ни минало, е насочен и с оглед изискванията на една съвременна литературна история, която да разкрива богатството на художественото развитие, жанровото и стилового многообразие при претворяване на жизнената правда в художествена правда. Литературната история, призвана да ни сроди с художествените завоевания от миналото, подхранва естетическата наслада, идваща от великите творения на човешкия дух. За да изпълни своето предназначение, тя използва възможностите и на литературната теория, и на литературната критика, колкото и те да имат свои специфични задачи и области. От такива най-общи схващания Зарев ще иска да преценява направеното и да очертае задачите на бъдещата марксистическа литературна история. Съжденията му в тая насока предлагат материал за сериозни разговори и научни дискусии, които несъмнено биха очертали по-плътнo картината на литературната ни наука — плодотворните ѝ традиции от миналото и състоянието ѝ в наше време. Защото, ако процесът на създаване и утвърждаване на художествените ценности ни се представя все по-богат, сложен и противоречив, то не толкова сложен и поучителен е и пътят на развитието на литературно-научната ни мисъл. Колкото и да са своеобразни тия две линии и страни на един единен по същината си процес, очевидна е необходимостта от конкретен исторически подход при разкриване постиженията и слабостите, за да може да се види приемствената връзка между различните етапи на литературно-историческото мислене, да се оценят и богатите традиции на марксистическата литературоведска мисъл.

Но ако преценките на Зарев за развитието на литературната ни наука са частични, издаващи понякога и едно по-субективно виждане, и затова и извикват едни или други възражения, то опитът му да обгърне и характеризира по-цялостно националната ни класика респектира със своята углъбеност и новаторска същност. Да се види индивидуално неповторимото у някои от големите ни писатели на миналото, да се очертае как литературните направления се пречупват в творчеството им, да се потърси генезисът на много явления, както и етапите, през които минава социалистическата ни литература, доколкото едни или други писатели гравитират или се отдалечават от нея, с кои страни социалистическият реализъм започва да привлича „в своята орбита творци с различен жизнен път, с индивидуални особености“, как се раждат нови „модификации, които няма да си приличат по стилни черти и в известен смисъл по черти на индивидуалния метод“ — ето в каква насока са търсенията и размислите на изследователя. По-трезвото вглеждане в социалистическо-реалистическата литература в отделните страни все повече налага убеждението, че твърде разнообразни са теченията, жанровете и стилови особености, обусловени от различните национални общественно-исторически условия, художествени традиции и т. н. А това налага съвременната литературоведска мисъл да се насочи към изясняване на общото и национално специфичното в литературата, подхранена от социалистическия идеал. Да се насочи, от друга страна, и към такива аспекти на художествено-творческата дейност, които биха разкрили богатствата на националната литература в нейното историческо развитие и съвременно състояние.

ние, за да намерят място в историко-литературния процес и по-сложни и противоречиви явления, които доскоро са бивали недооценявани в тяхната идейно-естетическа същност.

С течение на годините Заревият изследователски и критически подход става по-углъбен, разработваната тематика и проблематика — по-разнообразна. Очевидно тук не е възможно да бъдат дори набелязани подхванатите от него въпроси от естетико-методологически, историко-литературен или критикосъщностен характер. Нито пък да се интерпретират нашироко неговите сполуки и недостатъци. Толкова повече, че към тия въпроси Зарев се връща не един път, стреми се непрестанно да ги доразвие, да акцентува върху едни или други техни аспекти, да конкретизира схващанията си в съгласие със своето собствено съзряване и развитие като литературовед, който винаги се стреми да стои на равнището на съвременната литературна наука, да следи нейните открития и тенденции, а и сам да ги развива. Той не е от онези, които остават при веднъж казаното. Непрестанно е в размисъл, погледът му е отправен все към нови хоризонти, та да се приближи по-плътнo до истината — понякога толкова сложна и трудно уловима. Свидетели сме как тия и много други въпроси са обект на непрестанно внимание, подхващани в един или друг аспект в отделните му статии и книги, как непрестанно наблюденията му се обогатяват, съжденията и характеристиките уплътняват, аргументацията им става по-разгърната и убедителна. Затова и каквито критически бележки и възражения да извикват работите му, тяхната актуалност никой не може да отрече, търсенията и завоеванията на литературоведата респектират и най-скептически настроените. Толкова повече, че с разширяване на проблематиката се углъбява и изследователският му метод, естетическият му кръгзор непрестанно расте, оценките и прогнозите му стават все по-убедителни. Едно все по-углъбено навлизане в специфичните страни на творческия процес, по-непосредно сродяване с психологията и нравствения свят на писателя, все по-дълбоки размисли върху развойните линии в националната ни литература и по-подчертани усилия да се търкува тя върху една широка национално-обществена, народностно-психологическа основа, да се уловят философско-естетическите начала, обуславящи литературното развитие — характеризират многобройните студии и статии на Зарев от последното десетилетие, които в много отношения определят някои характерни черти и тенденции на съвременното ни литературознание.

Плодотворното развитие на П. Зарев като литературовед-марксист, усилията му да обгърне в широта и пълнота историко-литературния процес, да пристъпва към художествените явления и творчески личности от различни страни и нови аспекти намират най-ярък израз в капиталния му труд „Панорама на българската литература“. В нея са получили своеобразен синтез методите и подходите както на литературния историк и критик, така и на теоретика. А това е довело до една по-особена интерпретация на литературното ни развитие. Очевидно дълголетните му литературоведчески занимания, множеството му трудове, посветени на националната ни художествена и научно-естетическа мисъл, правдивите му характеристики и анализи на толкова много явления от миналото и настоящето послужват като подготовка за появата на това крупно дело. По своя замисъл, широта на концепции и изпълнение, по обхват и методология „Панорама на българската литература“ наистина представлява обобщение на извършения път от литературоведа, за когото съдбата на националната ни литература е станала и негова лична творческа и гражданска съдба.

Още при появата на първия том през 1966 г. пролича новият подход на Зарев при изследване и търкуване на литературното наследство, открих се някои от резултатите на неговата търсеща научноизследователска и критическа мисъл. Свидетелство за постигнатото и прозряното от автора в борба с рутината и

доктринерството в литературната ни наука, с напластени предубеждения и у самия него, с рецидивите на един вече преодолян етап на догматично и схематично мислене, този първи том същевременно подсказваше и перспективите на по-нататъшните търсения и завоевания на Зарев. Тук вече ясно се очерта профилът му като литературовед-марксист. В най-пълна мяра се откриоха и възможностите му на изследвач и тълкувател на художественото ни развитие.

„Панорама на българската литература“ е интересна преди всичко в методологическо отношение. Върху основата на принципите на марксистко-ленинската литературна наука авторът е подхождал по новому към литературното наследство. Етапите на историко-литературното ни развитие са очертани на фона на националната съдба на българския народ. Художествените явления и творчески личности са разглеждани в тяхната взаимоотношеност от идиентите и обществените движения на времето. В тяхната трактовка обаче Зарев е намерил един по-своеобразен метод на изследване, който по своята комплексност и гъвкавост позволява да се разкрият от различни аспекти и страни съдържанието и тенденциите на литературния живот.

Умело са използвани и вплетени похватите и възможностите на социологическия, биографско-психологическия, критико-оценъчния метод, както и средства за навлизане в стиловете и езиковите особености на писателя. Заедно с изложението на основните обществено-исторически и литературни факти и тяхната идейно-социологична трактовка той се стреми и към едно философско осмисляне на социалните процеси, за да се домогне до прозрения за народностната съдба на българина. Социално-историческите интерпретации са съпътствувани от разгърнати естетико-психологически прониквания в личността на твореца, в тъканта на творбата, от едно непосредствено съпребивяване на нейния идеен и емоционален свят. Чрез разкриване на стиловете, жанровете, езиковите особености на произведението иска да ни подсказва неговото оригинално звучене, художествената палитра на твореца, да ни внуши по-цялостно своеобразието на писателската индивидуалност. Преодолявайки някои традиционни схеми на разглеждане на литературното развитие, той се домогва до по-друга концепция за неговите компоненти, до по-друга жанрова структура на изложението. Използувайки по-раншни достижения, предлага ни по-други решения, сродява ни с нови естетико-психологически истини за литературния процес, за културно-историческото ни развитие. Комплексният подход към епоха, личност и творчество довежда многообразните обществени, културно-исторически и литературни феномени да се откроят от различни аспекти, да зазвучат в различни гами. От тяхната социологическа, психологическа, естетическа, стиллова интерпретация нас ни облъхва и своеобразният полъх на атмосферата на времето, долавяме и закономерностите на културно-историческия процес, сродяваме се и с физиономичното в личността на твореца с неговите граждански и естетически пориви. Долавяме неговата самобитност при концепиране и художествено пресъздаване на житейски и духовни проблеми, чувстваваме съзвучието на художествените ценности от миналото с нашата нова съвременност. При него опознаването на социално-историческата и литературната действителност е само изходно начало, за да се навлезе в естетическата и емоционалната същност на явленията. От друга страна — ведно с индивидуалността на писателя пред нас се откроява и личността на изследвача с неговия мисловен и емоционален строй, със способността му да изследва и съпребивява, да доразвива и преосмисля даденото някога с оглед на новите духовни потребности на човека. Несъмнено „Панорамата“ свидетелства как могат различните литературоведски дисциплини да бъдат синхронно използвани, за да се изгради един по-широкообхванат метод, позволяващ да се очертаят многообразните и сложни проблеми, съпътстващи литературната епоха. Такъв един комплексен подход, изглежда, е твърде плодотворен.

творен, за да се предпази изследвачът от различни увлечения — било по прекомерно социологизуване и гносеологизуване, било по самоцелни формалистични анализи. Боравейки свободно със прийоми на социологията и психологията, той не изпада в схоластично социологизуване и психологизуване. Навлизайки в тъканта на произведението, в неговата жанрова и емоционална структура, той не стига до естетско-догматични, откъснати от съдържанието дисекции. Предпазвайки се от всякакви схеми и догми, той търси непредубедено и честно истината — социална и естетическа. Следвайки перипетии в противоречивото литературно развитие, смяната на литературни и светогледни направления, чертае параметрите, в които се изявява художествената мисъл на времето. Фактите, макар и неизползувани в пълнота, го респектират. И без да робува на тях, той търси да ги подведе в единна система, отразяваща насоката на националното обществено, културно и естетическо развитие. И на тая основа чертае координатите на нейния теоретико-исторически модел, за да се открият релефно съдържанието и тенденциите на литературния процес с неговата структура и типология.

Национална съдба, национален характер, национална поетика — ето модела на литературното ни развитие, който Зарев извежда на основата на цялостен анализ на обществения и духовния живот от Паисий насам. Народната съдба става и съдба на литературата ни — такъв е генералният извод, който ни дава и ключа да разберем историческото движение на социалното ни и духовно битие. Национално-самобитното в литературата е съгледано в синтеза на народните черти, изявени така властно още във фолклора, обогатени и углубени в личното творчество, осмислени от новите идеи, новите духовни ламтежи. Много уместно е подчертано, че понятието национална съдба за нас, българите, има далеч по-дълбок смисъл в сравнение с други литератури. Затова и така неумолимо тая именно съдба — трагично-драматична, величава в изпитанията и извисяванията — е определяла и своеобразието на националния характер. В най-добрите си прояви литературата е прославяла големите изконни качества на българина в неговите етнически, народностни, социални, естетически и културни домогвания.

От историческия ни битие Зарев извежда и отличителните черти на националната ни поетика — твърде различна от познатото ни в други литератури. В тая наша национална поетика на първо място се откроява „трагично-героичното възвеличаване на родното, а след това и на всичко, свързано с него — човека-герой, домашния свят, нашата българска реч“. В трагично-героичен план са пресъздадени любовта към родината, към свободата и правдата в техните многообразни превъплъщения. В такъв план литературата ни е давала свое решение на големите човешки въпроси за любовта, за смисъла на живота, за смъртта и безсмъртието. Не по-малко силни са и образните претворявания чрез едно подчертано критично отношение към света, към социални отношения, политически порядки и нравствени норми. В литературата ни — пише Зарев — постепенно се разгръща един все по-растящ критицизъм, насочващ към национално-патриотична и социална самопреценка, изявена в най-различни форми. И тази критична самооценка идва да допълни трагично-героичното възвеличаване, а „понякога и от нея черпи своята нравствена сила“. Критичното начало в националната ни литература преминава през няколко фази. Ако преди Освобождението то има предимно патриотична насоченост, визира противниците на националните освободителни идеали, то по-късно, в ерата на разцвета на критическия реализъм, се отрича насилието на управници и на държава, социалното потисничество. А се разгръща и една друга критичност — „насочена към културно-естетическата ни изостаналост“, а по-късно е обусловена и от „разрива между естетическата мечта и прозата на реалното писателско всекидневие“. Така литературата ни, „наситена с апотеоза на подвига и героиката“, се изпълня „и с богато критическо съдържание“. Но винаги една неотменна историческа пер-

спективност е подхранвала художественото творчество, оптимизмът е доминирал и при най-песимистични обстоятелства. Тук се корени и органическото единство на литературата ни с националната съдба — проникновено заключава изследвачът.

Тия неотменни черти на литературата ни са определили и характера на художествените форми и средства — позволяващи също „да познаем как е протичал развоят на народната ни душевност“, какво е художественото му отражение. Все на тая народностно-психологическа и социално-нравствена основа Зарев разглежда и формирането на жанровата и стилова структура на литературата. „Регулатор на жанровите форми са и социалната действителност, и новите естетически настроения“. В тях изпква и своеобразието на творческата индивидуалност. Оттук идва обусловеността и на стиловите похвати, които „варират между приповдигнатост, изблик на въодушевление, хиперболизиращо явление, и близост до действителността, намиране равнището на обикновеното и привичното“. Тези две стилови тенденции се изявяват в различни взаимоотношения, своеобразно са се преплитали, взаимно са се отричали и са се допълвали според индивидуалността на твореца.

Една ръководна мисъл пронизва съжденията на Зарев в различните форми на изложение, анализ и интерпретация — да разкрие големите социално-нравствени, идейно-естетически богатства на литературата ни, нейната национална самобитност и общочовешко звучене, да се види как чрез националното българският писател осмисля общочовешкото, как литературата ни участва в световния литературен процес. За неизмеримата духовна жизненост на българската народност Зарев говори с преклонение и национална гордост и с вяра в по-нататъшни завоевания. „Българската литература е европейска по характера си не поради географското си местоположение, а поради процесите, протичали в нея, тя е преминала през онези фази, които познават и големите чужди литератури: ренесанс, романтични и реалистични направления, критически реализъм, социалистическа литература. Затвореността на Изтока ѝ е неприсъща. Подценяват световното ѝ значение само онези, у които е угаснала чувствителността към духовната оригиналност на българина, към етично-емоционалните черти на неговата психика. Онези, които все оперират с идеята за закъснялото ни развитие, все говорят за „трагичната“ ни съдба, за назаднаост и провинциализъм, а не виждат бързото намиране на съзвучие с времето и нашето, българското разрешаване на големите културни и художествени въпроси“. И Зарев, разбира се, говори за изостанало и ускерено развитие на духовния ни живот през Възраждането, но не за да омаловажи творческата стихия на българина, а за да подчертае неговата необикновена духовна жизнеспособност. Преодолявайки чуждия политически, икономически и духовен гнет, за кратко време той се извиси до учудващи идейно-естетически върхове, направи несъмнен вклад и в световно-историческия процес.

Чужд на процесите и догматични предубеждения, Зарев пристъпва с любов към всеки творец, особено към онези, които са имали по-сложен път на развитие. Стреми се да изясни своеобразието им в естетически и граждански позиции, да осмисли творчеството им и ни какара да ги приемем с най-светлото и положителното в него, с ония пориви на твореца и човека, които са го тласкали към по-възвишени идеали, макар и понякога да не са съглеждани в правилна насока. Той иска да разбере писателя и в личните му предразположения, и като издънка на едно общество и епоха, с трагичните му и драматични сблъсъци и превъплъщения. Никога не заема позата на обвинител или безапелационен отрицател. Мисълта му броди из потайните пътища, водили твореца по една или друга посока, за да разкрие генезиса, обективните и субективни предпоставки на едно произведение или пък на цяла линия на възприемане и претворяване на жизнени факти, психически състояния. Сякаш е еднакво силен в анализа и синтеза—

но най-вече в синтеза. Движейки погледа си по големите художествени завоевания и нравствено-естетически извисявания, търсейки закономерното и общо физиономичното, критикът не пропуска и детайлното, индивидуално неповторимото. Чрез някоя незначителна на пръв поглед подробност внушава характерна черта. За него проблемите на литературната история не са така леки и прости за разрешаване, както мнозина си въобразяват. Съзнанието за тяхната сложност и в обществен, и в естетически аспект никога не го напуска. Затова и усилията му са насочени да осмисли реалните факти, като търси вътрешния им смисъл и проекцията им в душевността на писателя. Неговите портрети на по-видните представители на националната ни литература са богато нюансирани, наситени с много идеи, с много прозрения за тяхната неповторима индивидуалност, с приливите и отливите в конкретното поведение и художествена изjava, с ония неизбежни светлини и сенки, определящи не само контурите, но и вътрешната същност на писателския образ. Така националните ни дарования изпъкват пред нас не като канонизирани светци или неизменно следващи само определени норми, но с цялото си житейско и духовно богатство, с извисеното и ординерното в тях, със сложните им изживявания, размисли, противоречия, обусловени от толкова многообразни фактори. И за обяснението им изследвачът хвърля поглед на различни страни, насочва мисълта си към много области, прави екскурси из различните периоди на националното ни развитие. А не пропуска от погледа си и явления от световната литература, за да сравнява и съпоставя с оглед да се открие по-релефно общото и индивидуалното, национално самобитното и типологически характерното. Съжденията му далеч не се изчерпват с тематичната и социална страна на произведението, а ни сродяват и с неговата естетическа неповторимост, с неговата идейна и художествена структура, с психологическите корени на генезиса му, на своеобразната му реализация.

Вътрешният душевен строй на писателя особено привлича погледа на изследвача. За него идейно-емоционалният свят е не по-малко плодотворен от житейския му път за разгадаване „тайната“ на творчеството. Жизнената и творческа биография на писателската индивидуалност служи за изходно начало при тълкуване на творчеството. Присъствуваме на неизменни усилия да се навлезе колкото се може по-навътре в психиката и творческия свят на създателя на естетически ценности на основата на житейската му съдба да осветли и характера на творчеството му. За Зарев както литературният процес изобщо, така и отделната творческа личност са в постоянно движение. Съзнанието, че динамиката е присъща на всяко творчество, налага и критериите на изследване да бъдат все така гъвкави, теоретически и естетически обосновани, за да се уловят тия неизменни приливи и отливи, идейни, социални и художествени модификации.

Методологическите позиции, от които пристъпва Зарев към литературното наследство, намереният теоретико-исторически модел за осветляване на литературата като феномен на социалния и духовно-интелектуален живот на народа в историческото му развитие са определили и жанровата структура на „Панорама на българската литература“. Макар да обхваща цялостното развитие на новата българска литература, тя няма характер на литературна история. Както и сам авторът признава, по своята същност тя представлява критико-оценъчно изследване. На основата на хронологичното проследяване на литературния процес, на по-значителните факти и явления изследват се някои от проблемите на националната художествена мисъл, като се чертае и общият профил на културно-историческата атмосфера на времето. Оттук и композицията на многотомния труд. В специални обзорни или обобщаващи глави се проследяват развойните линии на литературата с по-значителните нейни представители, идейните и литературни течения, с онова, което очертава контурите на литературния процес, своеобразието в националното художествено мислене. Макар не всички проблеми да са намерили

съответно място и осветление, присъствуваме на една по-особена трактовка на историко-литературния процес от Паисий до Първата световна война, която трактовка ни сродява с разнообразните народностни, светогледни и културни направления, с жанровото, стиловото многообразие на формиращата се национална книжнина. Изследвачът е избрал няколко кръга проблеми, които по своята литературно-историческа, идейно-естетическа, социално-философска същност и начин на интерпретиране служат като ориентировъчни жалони за улавяне на релефа и съдържанието на литературния процес.

При изследване на духовния живот от Паисий насам Зарев изхожда от концепцията, утвърдила се през последните години в литературознанието ни, за закъснялостта на българската литература и нейното ускорено развитие, догонила скоро завоеванията на световната художествена и научно-естетическа мисъл. Това ускорено развитие слага особен отпечатък на процесите и явленията. Свидетели сме на една рядка творческа интензивност, на възприемане и отричане на обществено-философски идеи и художествени принципи, на общокултурни начала, на едно „своеобразно“ съжителство на насоки и концепции от различно естество. Така ренесансови и просвещенски прояви и тенденции, сантиментални, романтични и реалистични принципи на възприемане и пресъздаване на събития и изживявания, а по-късно и на социалистически и индивидуалистически възгледи за същност и предназначение на литературата и т. н. и т. н. — всичко се изявява в твърде съкратени срокове, изменя се с бързи темпове, получава своеобразен колорит, отразяващ самобитния национален характер на духовния ни живот. Формирането на литературните направления, обособяването на жанровете, на различните форми на художествено обобщение Зарев разглежда на фона на общото книжовно развитие, на основата на съзряването на националното самосъзнание и разгръщане на националноосвободително движение, а по-късно върху процесите на социално-класовата диференциация и политическите борби в новата българска държава. Изследвачът държи сметка и за онова, което идва отвън, от съседни и по-далечни страни, и стимулира националните възродителни културни и литературни процеси. По неизбежност те носят в себе си идеи и на Ренесанса, и на просветителството, открояват се със свои национални особености и с общи световно-исторически черти. Това закъсняло и ускорено движение „не можеше да не носи белезите на общото за Ренесанса преклонение пред човека и да не бъде хуманно и жизнелюбовно, тъй като по светоглед се противопоставя на средновековието и аскетизма“. „Не можеше да не бъде философски „просветително“, а по-късно и революционно-демократично, тъй като го насочва назряващият живот у нас и му влияят великите духовни течения на Запад, в Русия и около нас, на Балканите. Но то се стреми предимно да пробуди българина като личност, да направи преврат в душата на хората от една потисната народност, да всади у тях човешко самочувствие, а по-късно и революционен освободителен идеал. Ето защо то изрази общото чрез националното, като сля ренесансовото си течение с нови „модерни“, „просветителски струи“ — така характеризира Зарев светогледните насоки през възрожденската епоха. Преди повече от 40 години проф. Ив. Шишманов в една малка статия проникновено очерта общото и специфичното между западноевропейския ренесанс и Българското възраждане. Сега Зарев се спира пак на този въпрос и се домогва до някои нови наблюдения, до съглеждане на нови черти, които сближават и разграничават нашето от западноевропейското възраждане — разделени с цели четири века.

До плодотворни изводи идва Зарев и при разкриване на общото и специфичното в осъществяване на главните повели на възрожденската епоха. Патриотизмът и демократизмът тогава определят същността на всяка книжовна и литературна проява, но още тогава проличава колко сложни са взаимовръзките между личност и общество, между национална съдба и индивидуално гражданско и твор-

ческо поведение — процеси, които след Освобождението все повече ще се комплицират.

В усилията да осветли зараждането и развитието на литературните направления Зарев влиза в спор със схващания и постановки на други. И за да обоснове своята теза, той анализира обществения и естетическия свят на писателите, чието творчество ни подсказва за генезиса и развитието на романтизма и реализма, на критическия реализъм във възрожденската литература. Тези литературни течения, характерни и за световната литература, са видени и с национално специфичното, и с общо закономерното, разкрити са съществени различия, обусловени от националните условия, от социално-историческата съдба. У нас отделните творчески личности възплащават едновременно елементи и черти, свойствени за различни направления. Затова и картината е особено усложнена, явленията са твърде хетерогенни, процесите се настигат и преплитат, социално и психологически предопределени от обстоятелствата. И сякаш като отговор на нестихващите спорове към кое направление принадлежи един или друг писател Зарев подчертава, че панорамата на литературата ни с нейните върхове се очертава така, че в един и същи творец съществуват различни светогледни и литературни начала: сантименталистът Петко Славейков е едновременно романтик и реалист, критическият реалист Каравелов понякога е сантименталист и романтик, реалистът Ботев е в еднаква мяра и реалист, и романтик. Не по-малко хетерогенно явление в тая насока е и по-късният Вазов. Очевидно Зарев не се ограничава само в рамките на чистите форми на утвърдените естетически категории. А съглежда и техните модификации у отделните творци.

Когато разглежда следосвобожденската литература, изследвачът търси продължаването на възрожденските традиции, а и пътищата и формите на тяхното преодоляване и обогатяване. Ако през 80-те и 90-те години литературният процес се движи все още в няколко определени насоки, то по-късно той се усложнява извънредно много. Откриват се нови светове, с нова проблематика и тематика за художествено пресъздаване, изискващи и по-други идеи и естетически позиции. Очертал контурите и богатството от прояви на художественото мислене до края на Първата световна война, той ни внушава и противоречията на времето. Сега още повече зачестяват неизбежните сблъсъци, взаимните отрицания и борби, което придава особена напрегнатост на литературния живот. Перипетите на тия десетилетни борби, формите и съдържанието на нестихващите спорове, техните политически и естетически предпоставки са очертани релефно, макар и сега критикът да е твърде лаконичен и да улавя само най-характерното. И пред нас се очертава една сложна и богата картина на прояви и тенденции, които Зарев разглежда и тълкува като неизбежни по пътя на общественото, културното и художественото ни развитие. А то при всичкото си своеобразие отдавна вече не върви отделно, изолирано от общоевропейското.

Заревата концепция за развитието на националната ни литература е обусловена от дълбокото му убеждение и съзнание за нейното световно значение. Билейки сензмограф на националната съдба и отражение на националния характер, тя е решавала проблеми и от национална, и от общочовешка значимост, домогвала се е до непреходни стойности. Внушавайки стоицизма, с който народът ни е понасял толкова много изпитания и се е опазил от обезличаване, вдъхновяван винаги от идеята за род и родина, правейки ни съпричастни на историческата ни драма, тя, литературата, е разкривала и общочовешкото, решавала е големите проблеми, „занимавали мисълта и въображението на човечеството“. Заревата „Панорама“ ни сродява с оня демократичен и етичен патос, който е съпътствувал цялостното ни духовно развитие. Образът на народното страдание в различните му модификации е просмуквал творческите пориви на писатели и поети. Един всеобхватен хуманизъм определя патоса на художествената ни книжнина, хуманизъм,

извиращ и от националната ни съдба, и от онова непрекъснато общуване, което се е осъществявало с великата руска демократическа литература. С тези си именно черти и тенденции националната ни литература се извисява и утвърждава като летопис на общественото ни и духовно битие, вплъттила проблемите на времето, догонвайки и изравнявайки се с най-големите завоевания на световната художествена мисъл.

„Панорама на българската литература“ свидетелствува още и за изстраването на нейния автор в стилно-езиково отношение. Тук той се е домогнал до един по-точен, раздвижен и емоционален стил, наситен с много нюанси, с подчертан подтекст. Фразата е винаги разнообразна, използвани са различни стилно-езикови похвати, за да се внуши богатството на художественото явление, сложните психологически състояния на писателя. Макар да не се е опазил от някои граповини и неточности, Зарев винаги търси оня епитет или сравнение, онова словосъчетание, които да подсказват не само реално-осезаемото, но и едва доловимото. Освободил се от някои предишни увлечения, сега формата на изложение е във все по-пълно съзвучие с богата проблематика, с онези приливи и отливи, светлини и сенки, характерни за третираната многозвучна материя. И несъмнено това придава на широкообемния труд качества, които задържат още по-трайно вниманието на читателя, карат го по-непосредно да се сроди с богатото на проблеми съдържание.

*

Макар и да се занимава с проблемите на наследството, текущият литературен живот никога не е отпадал от погледа на Зарев. Напротив — той живее непосредно с онова, което се създава пред очите ни. Литературно-критическата дейност му е органически присъща. Тя е, която в значителна степен определя и облика му на литературовед. Той следи отблизо всяка литературна проява, развитието на познатите писатели, отзивчив е към всяко истински ново дарование. Неговите критически статии и рецензии, срещани така често по страниците на ежедневния и периодичния печат, издават ерудираното перо на вещия критик, който умее да анализира и оценява, да види кълновете на новото, да съгледа предпоставките и на успехите, и на несполуките. Често рецензиите му се превръщат в критически етюди, а статиите му за конкретна проява на даден писател — в цялостна характеристика, която позволява да видим и мястото му в съвременния литературен процес. Почти няма по-значителен писател, за когото Зарев да не е писал веднъж и дважд, не е имало дискусии, разговори по проблемите на съвременната литература, в които той да не се е намесвал. Една рядка отзивчивост и активност съпътства ежедневието му на литературен работник. И силата му е сякаш не толкова в конкретните анализи и оценки на едно или друго произведение, колкото в естетико-психологическите трактовки, в прозренията му относно своеобразието на таланта, в характеристиката на онези обективни и субективни компоненти, чрез които се осъществява голямото художествено дело. И още — в намиране на връзката между отделните феномени, в тяхното по-общо културно и естетическо тълкуване.

Почти всички книги на Зарев включват и литературно-критически статии за съвременни писатели и поети. Но ако трябва да съдим за неговите сегашни критически позиции, за отношението му към завоеванията на художествената ни мисъл през четвъртвековното ни социалистическо развитие, то несъмнено трябва да се вгледаме в една от последните му книги, носеща символния наслов „Преобразена литература“ (1969). Тук дълголетното му активно участие в съвременния литературен живот се откроява с най-добрите си постижения. Включените в нея портрети, етюди, по-цялостни или по-кратки критически статии и обзори отново ни убеждават в широтата на Заревия подход, в мащабността на неговите

виждания, оценки, прогнози. Макар и от различни поколения, авторите са подбрани с оглед да се открият развойните линии в съвременната ни литература, многообразието на художественото мислене, на творческите индивидуалности, както и жанровото и стилово богатство при отразяване на минала и сегашна действителност. Углубено и непринудено, с искрено вживяване критикът навлиза в своеобразния свят на неколцина от големите ни дарования, проследява тяхната идейно-естетическа еволюция. Сега още по-ярко се чувства перото на школувания и зрял критик, който умее да очертае релефа на съвременната ни литература, модификациите, претърпени от някои писатели. В творческото съзряване и превъплъщения на писатели като Багряна, Фурнаджиев, Загорчинов, Л. Стоянов, наречени сполучливо „големите преобразования“, Зарев вижда някои от ония начала, които определят същността и насоката на „преобразената“ литература. Плодотворните традиции на големите майстори на словото, доразвити и осмислени, продължават и в новата, социалистическата епоха. Сега те се домогват до нови естетически прозрения, извисяват до нови върхове националната художествена мисъл. Макар да липсват много подробности около житейския път и повседневен бит на разглежданите писатели, тяхната творческа съдба ни става близка, превърнала се в проекция на духовните търсения и извисявания на българската националност. Без да омаловажаваме онова, което други критици са писали за тях, Зарев ни кара да подходим към творчеството им от по-други измерения, кара ни да промишляваме върху обществените и естетическите проблеми на времето. И тук се откроява изконният стремеж на критика да види значението им и в съотношение с писатели на други народи, доловени са типологически прояви в европейския литературен процес. А вътрешното му предразположение да съпреживява творбите, които анализира, ни помага по-непосредно и емоционално да възприемаме критическите му характеристики. Ако съобразно жизнения материал и психически предпоставки художникът е способен на дълбоки превъплъщения, то подобни превъплъщения не са чужди и на критика. Профилът на творческата индивидуалност, за която пише, характерът на творчеството му определят и структурата на изложението, и патоса на съжденията, и критическия подход. Затова и очерците за отделните писатели се отличават не само по третираните проблеми, но и по интонация и постройка, по общото им звучене. А това ни помага да почувствуваме още по-дълбоко своеобразието на различните творчески индивидуалности. Как оригинално и същевременно много естествено Зарев започва например критическия си етюд за Загорчинов: „Малко сме го срещали по писателски сборища. Той не се натрапваше никому. Така, изглежда, е било винаги, а с появата му обликът на българския исторически роман се измени. Загорчинов намери богат епичен тон за възсъздаване на миналото. Той оставя в творбите си един аналитичен отпечатък, различаващ го от малкото му предходници. Историческият роман придобива значението на модерна, осъвременена биография на народното ни битие. В него пулсира преживяното през важни епохи, открива се онтологията на българина — знанието за бита и културата ни, — концепцията на народа за своя лична съдба. Това се долавя още в първите книги на Загорчинов.“ А ние бихме добавили — това се долавя и от първите страници на критическото, естетическо-психологическо повествование.

Верен на стремежа критическият му поглед да се движи по върховете на литературата, Зарев ни предлага своите ярки характеристики за най-големите завоевания в областта на романа, на Д. Димов, Ем. Станев, Г. Караславов, Д. Талев. Техните големи художествени откровения критикът с право нарича — „четири национални епопеи“. И наистина проникновените анализи, синтетичните характеристики, изградени с усет за машабното и детайлното, за онова, което свързва творци с предходни традиции, и за онова, което те внасят като ново осмисляне

на народносттата ни съдба през различни периоди, ни карат да почувствуваме патоса, силата и значимостта на тях бележити епични повествования.

Характеризирайки същността на епичното у Д. Димов, умението му да тълкува човешката личност с етичното и философското начало в нея, с трагизма и драматизма, така свойствени за героите му, обладаани и от една титанична воля, за да постигнат целта си, Зарев пише: „Епичното у него е тъкмо и във философското тълкуване на света и на човешкия характер. То е в улавянето на големите съткновения между индивида и собствената му среда (цивилизацията), между човешката личност и нейната фатална съдба, както в трагическата драма. Епичността е и в това рационалистично предопределено неравенство между човека и неговите желания, между индивида и неговите грандиозни цели. И от това вече произтича трагедията. От него води началото си „големият епос“ на човешкия характер.“

В по-друга гама минава Зарев, когато говори за другите национални епопеи. Как лаконично и същевременно правдиво например е скициран портретът на един друг автор на тях епопеи — на „Обикновени хора“. Фиксирани са някои от типичните черти на историческото му виждане, на умението му да разказва омъдрено и трезво за обществени борби и социални сблъсъци, за идейния и интимен свят на своите герои, нарисувани с пластични линии, с ярки и богати багри. Създадената от Караславов национална епопея го извисява на голяма висота като проникновен биограф-повествовател на общественото ни развитие между двете световни войни, възвеличил с любов и преклонение онези, които пишеха новата ни история.

Обгръщайки големите художествени завоевания, Зарев иска да ни внуши истината за онова, което е оплодило писателите от различни поколения, за да ни оставят своята художествена летопис за народносттата ни битие в неговите исторически превратности, съвременно състояние и бъдещи тенденции. Мнозина писатели, навлизайки смело „в текущите проблеми на съвременността“, намират себе си, оплодват творческото си дарование. За тях критикът говори с любов, анализира някои от значителните им прояви, за да подчертае и характеризира ония обновителни процеси, които определят облика и насоката на литературата на социалистическите десетилетия, нейните търсения, завоевания, перспективи.

Литературоведческите интереси на П. Зарев са със забележително широк диапазон. Те не се ограничават само върху проявите на художествената мисъл — в миналото и в наше време, а се простират върху разни области на литературознанието. Него го занимават както литературно-художествените процеси и явления, така и развойните линии и съвременно състояние на научно-теоретическата, критико-естетическата мисъл с нейните различни направления и представители. Практиката му на литературен критик, историк и теоретик често го кара да обръща взор към техните специфични проблеми като литературоведчески дисциплини, участващи непосредствено в литературния процес, вземащи най-активно и непосредствено участие във формирането на идейно-естетическите критерии и художествения вкус, на обществено-философските позиции на читателите.

Ако по-рано вниманието му се спираше било за да разкрие някои от ръководните теоретико-методологически принципи на литературната история и критика, посочвайки техни постижения и недостатъци при интерпретиране и осмисляне на художествените феномени от наследството или от непосредната ни съвременност, било да характеризира делото на видни критици-марксиста, като Благоев и Бакалов, чиито традиции следва да бъдат продължени и развити съобразно новите завоевания на марксистко-ленинската литературна наука и критика, то в последно време погледът му се отправя към нови области. И несъмнено тези му интереси и занимания не са обусловени от някакво професионално любопитство на учения-литератор. Те са продиктувани от съзнанието за необходимостта да се разкриват и утвърждават принципите на научното марксистко литера-

турзнание, като се води борба срещу идеалистичните естетически теории, срещу буржоазната идеология в областта на литературоведческото мислене и практика, срещу техните съвременни прояви и различни превъплъщения.

Статиите на Зарев и в тази област се отличават със своята актуалност, комунистически принципиалност, с подчертан класово-партиен патос, но и с широта в концепции и трактовки по отношение различните направления и тенденции в съвременното литературознание. Една от ярките му прояви в тая насока е и книгата „Структурализъм, литературознание и естетически идеал“ (1969). Макар структурализмът — това твърде на шумяло доскоро течение на Запад — у нас да не е пунало по-дълбоки корени и поради това да не е задържало по-трайно вниманието на Зарев, той е успял да очертае някои от неговите принципи, да види мнимото му новаторство — възкресило някои от схващанията и домогванията на някогашните формалистични школи в руското литературознание, показали отдавна своята несъстоятелност и безпомощност да разкрият същността на художественото произведение, неговата роля и значение в обществения и духовния живот на човека. Съвременният западен структурализъм, под влияние на теорията за информацията и на математическите методи, иска да сведе изкуството едва ли не само до неговата граматическа структура, да утвърди структуралния анализ като единствен и всемогъщ метод за интерпретиране на творбата. Без да подценява целесъобразността да бъдат използвани някои негови похвати за анализиране структурата на художественото произведение, абсолютизирането на проповядваната от структуралистите „нова методология“ означава по същество да се пренебрегне същността на литературата като идеологическо и психологическо явление, връзките му с епохата, с живота на хората, с цялата жизнена и духовна атмосфера на времето — пише с основание българският литературовед. Посочвайки неговия органически недъг, той подчертава, че анализът на структурата съвсем не е монопол само на структуралната шлола. Марксистко-ленинското литературознание е също не пренебрегва анализа на формата, защото тя е в диалектическо единство със съдържанието. „Ние не отричаме структурализма като възможност за познание и като метод в една цялостна методологическа систематика и със социологични и психологически аспекти, но не приемаме неговия западен вариант или формалистичната му тенденция“ — пише Зарев. Само синтезът на различни изследователски методи — естетически, социологически, психологически, структурални — може да доведе до пълноценно разглеждане и обяснение на литературата като носителка на обществени и естетически идеи, призвана да играе преобразуваща роля в живота.

За да бъдат разбрани съвременните превъплъщения на идеалистическо-формалистичните школи, трябва да се пристъпва към литературата от социално-класови позиции. Социално-историческият класово-партиен критерий ще ни помогне да разберем много от недъзите на западното буржоазно литературознание, както и кризата, която то изживява. „Липсата на идеали у буржоазните литературоведи оставя без идеали и без хуманни стойности и тяхното литературознание, усилено използваващо методологията на формален количествен анализ, директно детайлните сложности на литературната творба, текстовото явление и забравящо за привилегированата област на литературата — „комуникацията“ ѝ с човека, а в по-широк смисъл с народа и обществото, пренебрегва „хуманитарните“ стойности на литературознанието като „специфицирано“ знание и за определена страна на човешкото. А тук е нашата сила и нашето превъзходство“ — заключава Зарев правдивите си съждения за буржоазното и нашето марксистическо литературознание.

От различни аспекти Зарев подхожда, за да обоснове предимствата на марксистическото мислене и в областта на изкуството. Ето например в специална студия той ще иска да посочи марксистко-ленинските разбираня за същността на есте-

тическият идеал — един твърде дискутиран въпрос в наше време. Правилната трактовка на тая естетическа категория е свързана с правилното разбиране природата на литературата, с нейния съкровен стремеж да ни сроди с прекрасното, да ни направи съпричастни на красотата-правда. С примери от нашата и чуждата литература Зарев очертава насоките на художествените търсения в наше време, отхвърля догматизма при трактовката на понятието естетически идеал, както и неговото обединяване и изопачаване от буржоазната естетика. „Враговете на нашата социалистическа естетика отправят стрелите си тъкмо срещу човешкия идеал на изкуството, срещу естетическият идеал, създаващ единството на нашето художествено творчество с големите цели на обществото.“ Разгърнатите теоретически съждения довеждат литературоведа-марксист до извода за историческата същност на начините и формите на пресъздаване на действителността във всяка една епоха, че новите условия изискват и нов начин на отразяване, което обущава и появата на нов естетически идеал, изграден на обществено-политическа, етическа социално-философска основа. Такава е неумолимата диалектика на развитието. При нашите условия естетическият идеал израства върху социалистическия мироглед на твореца, обхваща в себе си идейно-политическите, социални, нравствени и естетически възгледи на художника. Но включва в себе си и преките му хуманистични предпочитания, непосредния му усет за прекрасното и грозното в живота, естетичното, подсказано от самия живот. Естетическият идеал носи в себе си и „преценката на художника за човешки значителното, онова, което художникът приема за ценност“. Колко своеобразен е бил той, естетическият идеал, през различните епохи от развитието на световната и националната ни литература. И Зарев търси различните негови съставки и форми на изява, особено в социалистическо-реалистическата ни литература, която върви по широки и сложни пътища, разкривайки многообразните отношения на човека към действителността. Преодоляване на тесногърдотото, социологично-дидактично или формалистично разглеждане на литературата прави в наше време още по-актуален въпроса за естетическия идеал. Толкова повече, че той е онова основно звено, което обединява различните елементи на художествените методи и влияе върху облиците на художественото обобщаване, върху техните граници и възможности. Затова и неговата научно обоснована марксистическа трактовка се налага с всичката категоричност, за да се излезе и срещу превратното му разбиране и тълкуване от буржоазните естетици. Неговото вярно изясняване се налага и от оная неизмеримо голяма роля, която играе художествената литература в съвременното общество, от ония светли перспективи, които се откриват пред нея като действително-естетически, емоционално-нравствен преобразуващ фактор.

Изобщо с изостряне на идеологическата борба и навлизането ѝ във всички сфери на духовно-интелектуалния живот зачестяват и усилията на Зарев да изясни някои теоретико-методологически аспекти на тая борба в литературната теория и критика, все по-често излиза с писания, изобличаващи домогванията на буржоазните апологети, разкрива дълбоките различия между европейското марксистическо и немарксистическо литературознание.

*

Трудно е в една статия от размера и облика на настоящата да бъдат обгърнати всички въпроси, които са задържали вниманието на П. Зарев в продължение близо на три десетилетия, да се очертаят аналитично ония проблеми, които са били предмет на една или друга трактовка, да се характеризират конкретните приноси при тяхното осветляване, както и онова, което стои пред погледа на изследвача в по-нататъшните му дирения и размисли върху същност и задачи на литература, литературна теория, история, критика. Но и беглото

проследяване на научно-творческия му път не може да не ни доведе до извода, че Зарев вече си е извоювал едно от първите места в съвременното ни литературознание. По-углъбеното, освободено от предубеждения вглеждане в многобройните му трудове не минуваме ни кара да почувствуваме широкия обseg и богатство на едно дело, което заслужава нашето признание. Това дело свидетелствува преди всичко за един извървян път — сложен, но поучителен и плодотворен, който подсказва и насоки за по-нататъшни завоевания. Преди всичко не може да не ни респектира широтата на проблематиката, която е привличала погледа на Зарев. Наистина колко много духовна енергия е вложена за по-цялостното или по-частично интерпретиране на тая сложна материя, каквато представлява художествено-творческата, литературно-научната, естетико-критическата. Колко много размисли, изпитания, тревожни съмнения, творческо напрежение са съпътствували процеса на изследване, докато се прозре истината — понякога толкова трудно уловима и многостранна. Колко много епохи е трябвало да преброди, в колко много индивидуални светове е трябвало да навлезе, за да извлече онова, което е характеризирало социалното и духовно битие на българската народност, което е карало и другите да ни приемат като нация с неизчерпаеми възможности за все по-нови и нови завоевания. В трудовете на неуморния литературовед, създавани в различно време, наблюдаваме едно непрестанно обогатяване на теоретико-историческите концепции, разнообразяване на изходните начала, углъбяване на анализите, разширяване на синтезите. И един подчертан стремеж към философско-естетическо осмисляне на историческите факти, на конкретните художествени прояви или на по-цялостни направления и тенденции в литературата. И успоредно с това — неотслабващи усилия за по-всеобхватно овладяване на марксизма-ленинизма, за осмисляне и актуализиране на неговите принципи съобразно домогванията на съвременната обществено-философска и теоретико-естетическа мисъл, в съзвучие с потребностите на нашата епоха. Всяко отдалечаване на художественото и научно мислене от историческия материализъм, от ленинската теория на отражението, от партийните постановки го е тревожило, извиквало е и реакцията му — намирала и пряка изява, а се е осъществявала и по косвен начин — чрез творческа разработка на съответните историко-литературни или теоретико-критически проблеми. У него е будно и чувството за необходимостта от голяма ерудираност — и философско-естетическа, и научно-теоретическа, и литературно-художествена. Затова не отслабват и усилията му към все по-дълбоко овладяване на съответното знание и опит, към тяхното синхронно използване при трактовката на сложните литературни процеси и явления. И в историко-литературните си работи, и в критико-оценъчните си статии, и в по-общите си обзори Зарев се стреми към характеристики и изводи, които да имат и теоретическа значимост, да насочват към по-нататъшна размисъл. Той дори не един път предупреждава, че емпиричната систематизация на онова, което ни предлага литературният живот на всяка епоха, изолираното самоцелно разглеждане на отделните явления, без да се потърсят техните взаимовръзки и теоретичната им основа, не може да доведе до по-значителни синтези, до откриване на закономерности, до предугажане на бъдещи перспективи. При разнообразните занимания с феномените на литературата от миналото или от наше време, с проблемите на литературната история, теория и критика, необходимо е да се държи сметка и за характера на ония хуманистични идеали, които са стоели в основата на всяко обществено и духовно развитие, а в наше време — на комунистическите идеали, които оплодояват, осмислят творческите дарования на съвременната епоха, да не се изпуска от погледа неизменната функционалност между литература и обществен живот.

В трудния си път на един от най-активните и всеотдайни съзидатели на съвременното ни литературознание Зарев следва неизменно гласа на комунистическото

си светоотношение, повелите на партията. Съзнанието за осъществяване на обществено-историческите и социално-класовите критерии по отношение проявите, търсенията и завоеванията на интелектуално-творческата мисъл никога не го напуска. Все по-ярко се откроява неговата широта и толерантност към многообразието от явления, тенденции, стилове в литературния живот, търсейки всякога онова ценно, с което всяко истинско дарование обогатява художественото мислене.

В навечерието на шейсетгодишнината си П. Зарев е изпълнен с нестихваща енергия, творческите му сили са в истински разцвет. В разностранната му литературоведческа дейност се чувства все повече омъдреността на годините, поуките от извървения път. Тя издава все по-голяма научна обективност и трезвост, проблемна углъбеност, обществено-идейна целенасоченост. Мисълта за неизмеримата роля на литературата, на литературната наука и критика, за народностно-духовно извисяване, за формиране на социалистическо съзнание, за приобщаване към големите световни естетически и научни ценности подхранва винаги плодотворната му дейност.

Ние искрено сърадваме на тая плодотворна творческа активност на акад. П. Зарев и му пожелаваме да работи все със същата енергия за завоюване на нови върхове в литературознанието ни.

Георги Димов